

K TÉMATU VYVRAŽĎOVÁNÍ EVROPSKÝCH ŽIDŮ ZA DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLKY

BORIS BARTH

Otázka, jak je možné, že za 2. světové války došlo ke genocidě dosud nepoznaných rozměrů, zaměstnává mezinárodní historickou vědu intenzivněji než kdy předtím. Tuto diskusi nově podnítila jedna americká disertace: Daniel J. Goldhagen zastává ve své rozsáhlé práci tezi, že vyvraždování evropských židů za 2. světové války nebylo dílem několika málo zfanatizovaných příslušníků jednotek SS, ale že našlo aktivní souhlas v širokých vrstvách německého obyvatelstva.¹ Téměř každá německá instituce v obsazené východní Evropě tak k vyvraždování přinejmenším přispěla, takže je možné vycházet z předpokladu mnohamilionové skupiny spolupachatelů. Goldhagen tím oživuje tezi o kolektivní vině, která byla již dlouho považována za překonanou. Podle jeho teze tak holocaust nadále přímo navazuje na tradici německého antisemitismu a stal se proto jen vyvrcholením staletého nepřátelství vůči židům.

Tyto teorie naráží v německých a amerických odborných kruzích – snad právem – na tuhý odpor. Přesto zmíněná kniha vyvolala bouřlivou veřejnou diskusi: vlivný hamburský týdeník „Die Zeit“ se touto

¹ Daniel Jonah GOLDHAGEN, *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*, New York 1996.

disertací kriticky zabýval dokonce na titulní straně a mezinárodně uznávaní historici diskutovali po několik týdnů o příčinách masového vyvraždění evropských židů. Tato debata se stala záminkou pro předložený článek, který se pokusí nastínit aktuální stav bádání o holocaustu a některé mezery ve výzkumech na zmíněné téma².

I.

Diskuse momentálně probíhá na několika úrovních, které je třeba z hermeneutických důvodů oddělit. První rovina spočívá v analýze dlouhodobého vývoje antisemitismu. V minulosti byla jednoduše nashromážděna německá antisemitská vyjádření často obskurních autorů 18. a 19. století, čímž došlo ke zkreslení. Metodicky přínosnější než prostý výčet protižidovských pamfletů, který je nadto analyticky pochybný, by mohla být nedávno nastoupená cesta, která posuzuje specifické nepřátelství proti židům v Německu 19. století v evropském kontextu. Rovněž se zdá být nesmyslné – a v některých starších studiích se takto ještě postupovalo –, je-li tradiční raně novověké, církevně motivované nepřátelství vůči židům dáváno do přímé souvislosti se vznikem rasismu v 19. a 20. století. Nebereme-li v potaz několik málo výjimek, nebyl člověk v rámci římskokatolické církve, stejně jako ve většině protestantských obcí, definován svým původem, nýbrž svou příslušností k nějakému náboženskému společenství. Židům, kteří se nechali pokřtít, byla zpravidla poskytnuta ochrana vrchnosti.

V rasismu 19. století se naproti tomu objevily zcela nové prvky. Na jedné straně se popularizace darwinismu podílela i na vzniku jeho vulgární varianty, na druhé straně provázela dobyvačné počínání evropských koloniálních říší vlna lidové a pseudovědecké literatury, která – například v oblasti křesťanských zámořských misí často s patriarchálními rysy – hlásala nejen technologickou, ale i kulturní převahu

² K debatě o Goldhagenově knize a ke stavu výzkumu holocaustu srov. Dieter POHL, *Die Holocaustforschung und Goldhagens Thesen*, in: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 45, 1997, s. 1–48; dále k výzkumu v jednotlivých zemích: Yisrael GUTMAN/Gideon GREIF (Hg.), *The Historiography of the Holocaust Periode*, Jerusalem 1998.

Evropanů. Především v okruhu vojáků a veteránů, kteří se účastnili koloniálních válek, byla v Evropě propagována méněcennost jiných ras. Jistě není náhodou, i když jsou podrobné výzkumy v této oblasti nedostačující, že se ve všech evropských státech, které se na kolonizování podílely, rozvinulo specificky rasistické myšlenkové penzum, které vycházelo z přirozené převahy bílé rasy nad kolonizovanými národy. Kiplingova slova o „břemeni bělochů“ přesně vystihují toto vidění sebe sama. Myšlení v rasových kategoriích se tak díky evropskému imperialismu stalo – především mezi měšťanstvem – fenoménem nepřekračujícím společenské normy. Právě Hannah Arendtová poukázala – i když v detailech nepřesně a aniž by upoutala větší pozornost – na význam imperialismu 19. století pro vznik nových forem rasismu³.

Nezávisle na tom probíhal od počátku 19. století v celé Evropě proces emancipace židů. Často šel ruku v ruce s akulturací tradičních židovských obcí. I přesto, že byla v posledních letech jednotně a oprávněně kritizována teze o tom, že emancipační proces v Německé říši byl zcela úspěšný, proběhlo hospodářské a částečně i politické začlenění židů do společnosti v Německu s výrazně menšími problémy než ve Francii, Rakousku-Uhersku nebo carském Rusku. Především v oblasti hospodářství a kultury vznikla dodnes udivující německo-židovská symbióza. Cesta do důstojnického sboru a tím i do pruské horní společenské vrstvy, kde se vyžadoval alespoň jeden Reservenoffizierspatent, zůstala ovšem pro nepokřtěné židy v Prusku téměř vždy zapovězena⁴. Pouze v případě Velké Británie můžeme mluvit o zcela zdařené integraci židů do společnosti.

Podíváme-li se na antisemitismus příslušníků horní vrstvy vilémovského Německa, zjistíme, že vykazuje tradiční rysy stavovské ješitnosti smíšené s pohrdáním neoblíbenými společenskými kariéristy.

³ Srov. Hannah ARENDT, *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft*, Frankfurt/M. 1995.

⁴ K diskusi o emancipaci a různých vývojových proudech německého antisemitismu srov. Shulamit VOLKOV, *Die Juden in Deutschland 1780–1918*, München 1994; tentýž, *Kontinuität und Diskontinuität im deutschen Antisemitismus 1878–1945*, in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 33, 985, s. 221–243; dále zvláště: Peter PULZER, *Jews and the German State. The political history of a minority 1848–1933*, Oxford 1992.

Jako příklad můžeme uvést vztah vysoké šlechty k Bismarckovu bankéři Gersonu v. Bleichröderovi, který byl po složitých dvorních intrikách povýšen do šlechtického stavu, aniž by předtím musel konvertovat ke křesťanství⁵. Podobné nábožensko aristokratické nepřátelství vůči židům, které už však mělo zároveň populistické rysy, nacházíme v trochu jinak zabarvené Dreyfusově aféře ve Francii. Zde však existovala i široká vrstva bojovných liberálních intelektuálů a politických žurnalistů, kteří otevřeně vystupovali proti společenské diskriminaci. Theodor Wolff, židovský vydavatel levicově liberálního listu „Berliner Tagblatt“, tuto intelektuální tradici v Německu silně postrádal. Aktivní zapojení historika Theodora Mommsena do berlínské debaty o antisemitismu je výjimkou potvrzující pravidlo. Ovšem i německá lidová hnutí před rokem 1914 bývají v literatuře často výrazně přeceňována: otevřeně rasově antisemitská hesla používající pseudovědeckého slovníku propagovali koncem 19. století téměř bez výjimky lidé na okraji společnosti. Propagandu berlínského dvorního kazatele Stoeckera, malé Antisemitské strany nebo samotného Všeněmeckého spolku nebral nikdo v aristokratické vilémovské horní společenské vrstvě opravdu vážně a měšťanskou společnost zasáhla tato propaganda také jen okrajově⁶.

Konstatujeme-li nyní, že integrace židů do německé společnosti byla před rokem 1914 přinejmenším částečně úspěšná a že antisemitismus byl – přes všechny protižidovské předsudky – v evropském srovnání každopádně spíše výjimkou než pravidlem, naskýtá se otázka, jak to že právě v Německu mohlo dojít k tomuto masovému vyvražďování v dosud nepoznaných rozměrech. Dosavadní výzkumy se sice hodně zaměřovaly na dlouhodobou kontinuitu ve vývoji antisemitismu, „prapůvodní katastrofa 20. století“ (Hobswan), první světová válka, se v této souvislosti stala předmětem analýzy jen ojediněle.

⁵ Srov.: Fritz STERN, *Gold und Eisen. Bismarck und sein Bankier Bleichröder*, Frankfurt/M. 1977.

⁶ Ke Všeněmeckému spolku srov. zvl. Geoff ELEY, *Reshaping the German Right. Radical nationalism and political change after Bismarck*, New Haven 1980; Roger CHICKERING, *We Men who feel most German. A cultural study of the Pan-German League, 1886–1914*, London 1984.

V krvavých bitvách totální války, kdy došlo k nasazení obrovského množství vojenského materiálu, se mezi lety 1916 a 1918 rozpadl nejen evropsky formovaný světový řád 19. století, ale nakonec i dříve pevně usazené hodnotové, postupové a řádové vzory, stejně jako se rozpadlo sociální prostředí šlechty a měšťanstva v Německé říši. Výrazný nárůst násilí v německé společnosti za války nebyl doposud – přes nespočet historických prací k tématu sociální historie a historie všedního dne, které vyšly v minulých letech v Anglii, Francii a Německu – v žádném případě zcela prozkoumán. Zdá se, že teprve první světová válka a nestrávená německá porážka položily mentální základy pozdějšího vyvražďování.

Přesto se dal vývoj na přelomu let 1918/19 ještě ovlivnit a vznik radikálních forem rasově formovaného antisemitismu nebyl v žádném případě neodvratný, jak je možné ukázat na příkladu geneze takzvané legendy o ráně dýkou do zad. Podle podrobné analýzy vznikla tato legenda hned po roce 1918 nejprve v mnoha různých verzích; trvalo asi tři až čtyři roky, než se prosadila čistě antisemitská varianta, a to jen v německých extrémně pravicových kruzích. Především bylo do dneška pouze nedostatečně prozkoumáno, zda a jak vznikla během 1. světové války a krátce po ní nebezpečná směs pocitů rasové převahy protestantského měšťanstva, která byla výsledkem vilémovského imperialismu, tradiční protižidovské stavovské ješitnosti šlechty, nábožensky motivovaných předsudků katolické provenience a vulgárních darwinistických myšlenek národních odpadlíků.

K tomu přistupují další specifika německého vývoje během Výmarské republiky, které by nakonec bylo možné odvodit z procesů, jež byly výsledkem 1. světové války. Za prvé – jak nedávno doložil Geoff Eley – postupný úpadek pruského konzervatismu napomohl rozhodující měrou vzestupu NSDAP. Teprve proměna DNVP z aristokratické, prusko-konzervativní strany v populistickou pravicově radikální stranu umožnila vznik rasově formovaného antisemitismu, který se mohl ve společnosti uchytit⁷. Za druhé – v polovině dvacátých let

⁷ Srov. Geoff ELEY, *From Unification to Nazism. Reinterpreting the German Past*, London 1986.

našeho století vznikla v okruhu veteránských organizací jako byly Stahlhelm nebo Jungdeutscher Orden, následnická organizace Freikorps, a jiných spolků vyloženě militaristická ideologie frontových vojáků, jejíž výzkum je teprve v zárodcích a která má populisticky rasově antisemitské rysy⁸. Za třetí – německá extrémní pravice přijala ve 20. letech díky primitivní, ale působivé masové agitaci Adolfa Hitlera ideologii, která se v době svého vzniku neobracela proti většinou asimilovaným německým židům, ale proti tradičnímu způsobu života a praktikování víry východních židů přicházejících do Vídně.

II.

Druhou rovinu představuje analýza nashromážděných faktů o genezi masového vyvražďování v užším slova smyslu. Je sporné, kdy a v jaké formě padlo za 2. světové války rozhodnutí, udělat přece jen výrazný krok od toho, že němečtí židé byli zbaveni práv a vyháněni až k pokusu o vyvraždění všech evropských židů. I když se už během výmarského období objevovala prohlášení Hitlera, ostatních nacistických vůdců a především příslušníků jednotek SA, která vzbuzovala obavy o budoucnost přinejmenším německých židů, byl přesto v této době plán vyvražďování v takovémto měřítku zcela utopický: kromě chybějících technických možností vyžadovalo provedení plánu alespoň neomezenou vojenskou kontrolu evropského kontinentu. A tomuto cíli byli NSDAP a SA ve 20. a na počátku 30. let na hony vzdálené. Za prohlášeními z takzvaného „bojového období“ NSDAP, která mohl co do verbálního radikalismu sotva kdo předčit a která hlásala, že po „uchopení moci“ si to s židy „vyřídíme“, by mohly stát spíše představy, jak je v letech 1933/34 převedly do praxe jednotky SA: jednotlivé svévolné vraždy, privátní koncentrační tábory a mučírny ve sklepech, pogromy a podobné svévolné výtržnosti nacionálně socialistických provinčních vládců.

⁸ K jednotkám Stahlhelm viz stále Volker BERGHAIN, *Der Stahlhelm. Bund der Frontsoldaten, 1918–1935*, Düsseldorf 1966; k „mentalitě jednotek Freikorps“ viz např. B. G. KRUGER, *Die Brigade Ehrhardt*, Hamburg 1971.

O kontroverzních a produktivních vědeckých debatách 70. a 80. let se nyní, kdy je zřejmé, že všechny argumenty už zjevně byly použity, nemluví. Dodnes nebyl nalezen žádný Hitlerův písemný rozkaz, který by nařizoval likvidaci veškerého evropského židovstva. Možnost, že nějaký takový tajný rozkaz existoval, ale v posledních měsících války byl zničen, nemůžeme vyloučit. Je také docela dobře možné, že takovýto rozkaz Hitler udělil jen několika málo despotickým spolupracovníkům pouze ústně: pro tuto variantu mluví prohlášení Heydricha na konferenci ve Wannsee v lednu 1942, že vůdce rozhodl o „konečném řešení židovské otázky“. V této chvíli ale už začalo ve velkém rozměru vyvražďování evropských židů a konference byla svolána proto, aby se sladily jednotlivé koordinační akce uvnitř státního aparátu, resp. proto, aby se kompromitovala stále ještě latentně konzervativní byrokracie. Proti tomu stojí druhá interpretace, která obsahově argumentuje mnohem komplexněji. Řečeno slovy Tima Masona – základní extenzionální předpoklad vychází oproti intenzionálnímu z teze, že původním úmyslem nebylo vyvražďování, nýbrž že bylo výsledkem mnoha neustále se radikalizujících jednotlivých akcí⁹. Četná, často podřízená úřední místa mohla začít v příliš horlivém předjímání předpokládané ‚vůdcovy vůle‘ s odjímáním práv židům a nakonec i s vyvražďováním, což se rozrostlo do neustále se radikalizujícího procesu. Všichni aktéři si přitom mohli být jisti, že jejich jednání bylo schváleno centrálou SS v Berlíně i samotným Hitlerem.

Tato interpretace úzce souvisí s tezí o polykracii¹⁰ rozvinutou v 60. a 70. letech především Martinem Broszatem, Peterem Hüttenbergerem a ve vyostřené formě Hansem Mommsenem. Podle této

⁹ Srov. diskusi in: Lothar Kettenacker/Gerhard Hirschfeld (ed.), *Der Führerstaat. Mythos und Realität*, Göttingen 1983; a Eberhard Jäckel/Jürgen Rohwer (ed.), *Der Mord an den Juden im Zweiten Weltkrieg*, Stuttgart 1985; především okolnosti předcházející holocaustu viz interpretace In: Karl A. SCHLEUNES, *The Twisted Road to Auschwitz. Nazi Policy towards German Jews 1933–39*, London 1972.

¹⁰ Srov. Martin BROSZAT, *Der Staat Hitlers. Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung*, München 1981 (9); Peter HÜTTENBERGER, *Nationalsozialistische Polykratie*, in: *Geschichte und Gesellschaft* 2, 1976, s. 417–442; Hans MOMMSEN, *Der Nationalsozialismus und die deutsche Gesellschaft*, Hamburg 1991.

teze nebyla základem nacionálně socialistického vládního systému přísná pyramidová struktura, ale vládly mu chaotické, místy téměř anarchicky bující a navzájem si konkurující byrokracie. Hitler měl svou pozici diktátora zajištěnou tím, že se držel stranou těchto institucionálních mocenských bojů, které občas dokonce podněcoval. Také americký historik Raul Hilberg, asi jeden z nejlepších znalců pramenů k výzkumu holocaustu, se ve své nedávno vydané autobiografické knize tomuto pojetí přiblížil¹¹. Všechny tyto interpretace jsou samy o sobě logicky koncizní a lze je podepřít bohatými materiály. Problém spočívá v tom, že v posledních letech nebyly nalezeny žádné prameny, ze kterých by bylo možné získat zásadně nové poznatky o průběhu rozhodovacího procesu v nacionálně socialistickém vedení.

Vědecké bádání má proto nyní tendenci směřovat k hledání syntéz mezi těmito interpretačními vzory. Možná existuje úzká souvislost mezi začátkem systematického vyvražďování evropského židovstva a přepadením Sovětského svazu 22. června 1941. Tímto útokem začala loupežná a vyhlazovací válka dosud celosvětově nepoznaných rozměrů. Nejen ‚komisařský rozkaz‘, tedy příkaz zastřelit všechny zajaté sovětské komisaře bez soudního řízení podle stanného práva, byl příkladem zavádění nových poměrů. Jak ukázal Christian Streit ve své starší disertaci, řídila se část vedení Wehrmachtu již brzy po začátku války zásadou, nechat ruské válečné zajatce systematicky zemřít hladem. Zvláště názorně to lze dokázat na událostech v předpolí bitev u Vjazmy a Brjansku na podzim 1941: Wehrmacht byl sice překvapen vysokým počtem zajatců (více než 650 000 zajatých Rusů), ale několik stovek tisíc ruských zajatců před zahájením německé podzimní ofenzívy očekával. Přesto nebyly učiněny téměř žádné přípravy pro jejich ubytování, zásobování nebo dokonce lékařskou péči. Nestalo se tak – podle Streita – v důsledku nedostatečného plánování, ale byla to součást systematické vyhlazovací strategie¹².

¹¹ Raul HILBERG, *Die Vernichtung der europäischen Juden. Die Gesamtgeschichte des Holocaust, Berlin 1982; tentýž, Unerbetene Erinnerung. Der Weg eines Holocaust-Forschers, Frankfurt/M. 1994.*

¹² Srov. Christian STREIT, *Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945, Stuttgart 1978.*

Rovněž starší studie Krausnicka a Wilhelma, která analyzuje bohatý materiál o počínání pohotovostních jednotek SS především v severní části východní fronty, upozornila na tři fakta, která dodnes nebyla ve výzkumu překonána¹³. Za prvé působí postup, při kterém měli být zastřeleni nejprve muži, poté ale všichni židé, které bylo možno dopadnout, přinejmenším v prvních měsících ruského tažení silně improvizovaně. Za druhé byly pohotovostní jednotky SS v této době početně slabé, takže sotva můžeme vycházet z faktu, že právě nyní měli být vyvražděni všichni židé na východě; SS byly samy brzy překvapeny svými ‚úspěchy‘. Za třetí, a tato teze je rovněž podepřena bohatým materiálem, který přinesla ve Spolkové republice živě diskutovaná výstava Hamburského institutu pro sociální dějiny o ‚vyhlazovací válce‘ Wehrmachtu, byla spolupráce mezi oddíly smrti a Wehrmachtem často velice úzká¹⁴. Ačkoliv je to – zčásti věrohodně – vehementně popíráno některými veterány z východní fronty, zdá se, že prameny přece jen poukazují na to, že mezi SS a Wehrmachtem docházelo k mnohem větší spolupráci, než se ještě v 60. a 70. letech soudilo. Jednotky Wehrmachtu vydávaly jednotkám SS nejen židy, ale aktivně se podílely na ‚selekcích‘, pogromech a ojediněle i na takzvaném boji proti partyzánům a tlupám v době, kdy za německou východní frontou ještě vůbec žádní partyzáni nebyli. Hlubší prozkoumání jednotlivých částí oddílů Wehrmachtu by pak mohlo přinést nové poznatky.

Přes jednotlivé a občas protichůdné výsledky výzkumu není jasné, do jaké míry je možné v roce 1941 mluvit o plošné nacionálně socialistické rasistické indoktrinaci Wehrmachtu. Ještě během bleskové války proti Polsku v roce 1939 narazily vyvražďovací akce jednotek SS uvnitř důstojnického sboru na rozhořčené protesty; něco takového chybělo – až na pár výjimek – během tažení na Rusko. Doposud víme

¹³ Srov. H. KRAUSNICK/H. H. WILHELM, *Die Truppe des Weltanschauungskrieges. Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD 1938–1942*, Stuttgart 1981; Hans-Heinrich WILHELM, *Die Einsatzgruppe A der Sicherheitspolizei und des SD 1941/42*, Frankfurt/M. 1996.

¹⁴ Srov. příspěvky k výstavě in: Hannes Heer/Klaus Naumann (ed.), *Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941–1944*, Hamburg 1995.

příliš málo o vyloženě radikální změně hodnot uvnitř důstojnického sboru Wehrmachtu v mezidobí oněch dvou let. Ze všech válek je dále známo, že především po brutálních bojích je v mnoha ohledech ohrožena disciplína a musí být vynucována pod pohrůžkou přísných sankcí a udržována nasazením polní policie. To ve válce na východě odpadlo, protože přinejmenším část nejvyššího politického vedení naznačila, že výtržnosti proti civilnímu obyvatelstvu by mohly být tolerovány, ba dokonce – jak dokládá Christopher Browning – byly údajně vyloženě vítané¹⁵. Otevřená zůstává rovněž otázka, zda kolaborace německé armády s jednotkami SS byla spíše váhavá a nechtěná, nebo zda je možné alespoň části důstojnického sboru přičíst vůli aktivně se podílet na vyhlazování celých národů.

Christian Streit nedávno v článku uveřejněném v časopise ‚Geschichte und Gesellschaft‘ předložil novou konzistentní interpretaci rozhodnutí, která vedla k holocaustu¹⁶. Podle ní dospěl Hitler a nejužší nacistické vedení po prvních týdnech tažení do Ruska k přesvědčení, že už nikdo nemůže německé armádě vzít vítězství ve 2. světové válce. Zároveň předčily první zkušenosti s „rasovou válkou“ všechna nacionálně socialistická očekávání. Po právu staví Streit, částečně v tradici výzkumu Hanse Mommsena, mnohé doposud opomíjené problémy do centra svých úvah. Doposud si ani ty nejradikálnější národní nacistické ideologie nedokázaly reálně představit, jak by šlo program vyvraždění milionů lidí technicky provést. Dalo se počítat se zoufalými povstáními židů i Rusů v době, kdy byla armáda bezvýhradně potřebná na frontě a zdroje pro doplňování vojska byly beztak maximálně využívány. Také nervové zatížení oddílů SS se dalo dopředu ztěžít odhadnout – podle autentického pramene označil sám Himmler ještě téměř rok předtím vyvraždění nějakého národa za ‚negermánské‘. Nejpozději po masakru v Babím Jaru nedaleko Kyjeva, při

¹⁵ Christopher BROWNING, *Ganz normale Männer. Das Reserve-Polizeibataillon 101 und die Endlösung in Polen*, Reinbeck 1993; další případová studie viz Konrad KWIET, *Auftakt zum Holocaust. Ein Polizeibataillon im Osteinsatz*, in: Wolfgang Benz/Hans Mommsen (Hg.), *Der Nationalsozialismus. Studien zur Ideologie und Herrschaft*, Frankfurt/M. 1993, s. 191–208.

¹⁶ Christian STREIT, *Ostkrieg, Antibolschewismus und „Endlösung“*, in: *Geschichte und Gesellschaft* 17, 1991, s. 242–259.

kterém bylo během pouhých dvou dnů početně malými jednotkami SS zastřeleno kulomety více než 30 000 židovských civilistů, mohlo být nacistickému vedení jasné, že by zavraždění velkého počtu lidí nemuselo z organizačního hlediska představovat žádný problém.

Navíc došlo k tomu, že asi od podzimu 1941 byly pro mnohem rozsáhlejší akce k dispozici nové technologie a zkušení specialisté. Experti se po oficiálním přerušení takzvané akce euthanasie, při které bylo převážně plynem zavražděno téměř 100 000 německých duševně a tělesně postižených, protože jejich existence už nebyla podle rasových hledisek vítaná, ocitli bez zaměstnání¹⁷. Po několika měsících experimentování – například v koncentračním táboře Riga – byla technologie plynových aut a plynových komor k dispozici také na východě. Je zřejmé, že nejpozději v listopadu 1941 padlo rozhodnutí o vyvraždění všech evropských židů, protože v této době byli právě němečtí židé ve velkém měřítku deportováni do Rigy a Chelмна a zde také zabíjeni.

Ještě hůře než začátek masového vyvražďování v roce 1941 jsou zdokumentované válečné události v Rusku v letech 1942 až 1944. Toto zjištění může být překvapivé, přesto se mezitím – v neposlední řadě díky rozsáhlým výzkumným pracím Institutu pro soudobé dějiny v Mnichově – objevila řada faktů o vyhlazovacích táborech v generálním gouvernementu. Také mnohé jednotlivé akce, jako například činnost zvláštního Eichmannova komanda, které v roce 1944 provedlo deportaci maďarských židů do Osvětimi, jsou mimo jiné v důsledku norimberských procesů, Eichmannova procesu v Jeruzalémě a ostatních soudních řízení spojeneckých a spolkových soudů – relativně dobře zdokumentovány. Nejdůležitější soubor pramenů pro výzkum holocaustu představují ale stejně jako dříve ta akta, která se dostala do rukou postupujícímu vojsku západních Spojenců a Rudé armády. Tak se během sovětské letní ofenzívy z roku 1944, která se zastavila teprve na Visle, a po zimní ofenzívě let 1944/45 německá fronta zhroutila tak rychle, že se Rudé armádě dostal do rukou nejen písem-

¹⁷ K euthanasii stále viz Ernst KLEE, *Euthanasie im NS-Staat. Die Vernichtung lebens-unwerten Lebens*, Frankfurt/M. 1983.

ný materiál, ale především se jí podařilo zachránit i přeživší z vyhlazovacích táborů, kteří mohli podat svědectví. Jiná byla situace v období mezi bitvou u Kurska v létě 1943 a červencem 1944, kdy se německá armáda při svém ústupu řídila systematickou taktikou „spálené země“ a navíc společně s jednotkami SS byla schopna pokračovat ve vyvražďování a zároveň zahlazovat stopy. V nesčetných ghettech a koncentračních táborech na území Sovětského svazu přežil jen málokdo nebo téměř nikdo.

Budeme-li předpokládat, že od počátku existovala těsná souvislost mezi tažením na východ a vyvražďováním evropských židů, zůstane pro období po bitvě pod Moskvou a především po bitvě u Stalingradu nezodpovězena otázka, jakou formu měla „rasová válka“ poté, co místo rychlého vítězství nad Sovětským svazem začala extrémně brutální, vleklá a vyčerpávající válka. Podle starších a možná dokonce příliš málo oceňovaných ruských údajů přišlo za 2. světové války na území Sovětského svazu o život – včetně židů – asi osm milionů civilistů; největší část z nich zřejmě ne v důsledku bezprostředních válečných operací. Úzká souvislost mezi holocaustem, „rasovou válkou“ a koncepcemi přesídlení celých národů, jak byly nastíněny asi v roce 1942 v neuskutečněném „generálním plánu pro východ“, je pravděpodobná. Tento plán, jehož podrobnosti a důsledky lze podle pramenů jen stěží rekonstruovat, obsahoval možnosti dalšího mnoha-milionového vyvražďování, tentokrát slovanských národů na východě¹⁸. V úvahu byla vzata třeba „radikální opatření“ (v nacistické terminologii výraz pro vraždu) proti dvěma až třem milionům Poláků. Z neuskutečněných plánů pro rozšíření tábora Majdanek je možné usuzovat, že SS plánovaly výrazné rozšíření koncepce „ničení prací“ Poláků a Rusů. Také na vedení války proti obleženému Leningradu, jíž padl za obět zřejmě až milion ruských civilistů, se zásadním způsobem spolupodílelo i vedení Wehrmachtu a byla tu myšlenka – zůstaneme-li v nacionálně socialistickém žargonu – „radikálního národního roz-

¹⁸ Ke Generálnímu plánu pro východ srov. Mechthild Rossler/Sabine Schleiermacher (ed.), *Der Generalplan Ost*. Hauptlinien der nationalsozialistischen Planungs- und Vernichtungspolitik, Berlin 1993; dále: Götz ALY, *Endlösung*. *Volkerverschiebung und Mord an den europäischen Juden*, Frankfurt/M. 1995.

orání mezí'. Zdá se málo přínosné pojednávat o historii vyhlazování evropských židů odděleně od historie celkového vedení rasové války při vojenském tažení na východ. Největší výsledky výzkumu lze očekávat tam, kde budou oba procesy vzájemně propojeny mnohem těsněji, než tomu bylo doposud.

III.

Největší výzva, před kterou stojí historické bádání o holocaustu, plyne ze třetí úrovně, na které hrají roli morální otázky. Ačkoliv se často pracuje s empirickými kategoriemi sociálních dějin a historie všedního dne, přesto stojí v pozadí přání slovem ‚rozumějící‘ historiografie, které pochází z rankeovské tradice, prolomit anonymitu industriální masové vraždy, vrátit obětem identitu a vysvětlit těžko pochopitelné jednání pachatelů. Zaměříme-li se na oběti, pak byl právě ve Spolkové republice Německo v posledních deseti až patnácti letech udělán velký kus badatelské práce. Často nezávisle na akademické historiografii nashromáždily nespočetné spolky pro výzkum historie, laičtí historikové a dokonce školní třídy pod vlivem angažovaných pedagogů pozoruhodné množství materiálu. Jak dalece to bylo jen možné, byly rekonstruovány životní osudy zavražděných německých židů. Skličující pohled, který se tím otevírá do každodenního života éry nacionálního socialismu, však zatím není v žádném případě úplný. Díky filmu „Shoa“ francouzského režiséra Clauda Lanzmanna a např. i kritikou jednoznačně pozitivně přijaté biografie Ruth Klügerové¹⁹, které byla jako dítě zavlčena do Terezína a Osvětimi, se debata mezitím rozvinula mezi zainteresovanou veřejností, daleko za hranicemi historických ústavů.

Mnohem méně než o obětech se toho ví o mentalitě pachatelů, jejíž výzkum je teprve v začátcích. A to alespoň částečně vysvětluje fakt, proč extrémně vyhrocené teze Daniela Goldhagena vyvolaly v USA a v Německu tak prudkou diskusi²⁰. Mnohá, zdánlivě vylučující

¹⁹ Ruth KLÜGER, *Weiter leben. Eine Jugend*, Göttingen 1992.

²⁰ Nové shrnutí k obětem viz především: *Encyclopedia of the Holocaust*, sv. 5, New York 1989–1995.

se tvrzení tu leží bezprostředně vedle sebe. Předně musíme uvést již dlouho známou tezi o tom, že počet skutečných pachatelů byl velice malý: tím, že se SS podařilo směsicí teroru a subtilních metod donutit jimi nasazené židovské rady ke kolaboraci, se mohlo stát, že se židé od chvíle deportace až do příjezdu na rampu vyhlazovacího tábora neseťkali s téměř žádným příslušníkem SS tváří v tvář²¹. Pro nacionálně socialistický systém bylo dále charakteristické, že každý druh otevřeného odporu nebo odpor proti opatřením byl téměř vždy potlačován za použití nejbrutálnějšího teroru, který měl rozsáhlý státní kontrolní a zpravodajský aparát k dispozici. Zároveň nebyla ale pasivita, tzn. neúčast na vyvražďovacích akcích, téměř vůbec pronásledována. Ani příslušníci jednotek SS, kteří odmítli další účast v komandech smrti, se nemuseli obávat žádných přímých sankcí nebo represálií. Je jasné, že masové vyvražďování evropských židů neměli na svědomí sadističtí psychopaté, ačkoliv i takoví se vyskytli – vezměme třeba patologický případ velitele vyhlazovacího tábora Majdanek. V pozoruhodné sociálně psychologické případové studii analyzoval Christopher Browning jeden policejní prapor, který byl podle nacistické terminologie určen k ‚boji proti partyzánům‘ na východní frontě, fakticky byl ale nasazován k vraždění židovských civilistů za německými liniemi. Překvapivě se tu nejednalo jen o zfanatizované mladé nacionální socialisty, ale i o starší otce rodin, kteří bývali často dokonce kvůli nasazení odveleni²². Nezbyvá než vyčkat, zda bude tento nález reprezentativní pro celkově špatně prozkoumané oddíly policie a četnictva, protože existovaly i jednotky jako nechvalně známá Dirlewangerova brigáda, kterou tvořili výhradně kriminálníci z povolání. Systematické výzkumy chybí i o tom, jakým způsobem práce ve speciálních jednotkách lidi korumpovala nejen morálně, ale i materiálně. Míra korupce uvnitř SS, kterou výstižně

²¹ Tento argument se poprvé objevil u Hannah ARENDTOVÉ, *Eichmann in Jerusalem. Ein Bericht von der Banalität des Bösen, Neudruck mit einem Essay von Hans Mommsen*, München 1986, česky jako *Eichmann v Jerusalemě – Zpráva o banalitě zla*, Praha 1995. K židovským radám srov. Isaiah TRUNK, *Judenrat. The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation*, New York 1972.

²² Browning, tamtéž, s. 16.

vyličil právě Eugen Kogon²³, byla i na samotné poměry nacionálního socialismu extrémně vysoká a nelze ji stále ještě úplně posoudit. Zdá se, že v této oblasti není zatím kvůli nedostatku přípravných prací možné provést rozsáhlá hodnocení.

Goldhagenův názor, že počet Němců zabývajících se ‚konečným řešením‘ byl mnohem vyšší, než se doposud soudilo, a že se miliony Němců provinily jako spolupachatelé, se sice dotýká problematického místa, avšak vůbec nedoceňuje vlastní strukturu nacionálně socialistického vládního systému. Za prvé bylo třeba rozsáhlé byrokratické mašinerie, aby bylo možné provádět vyvražďování v takových rozměrech. Přesto bylo podstatou byrokracie nacionálního socialismu, že jednotlivec nemohl získat přehled nad celým systémem. Většinou byrokratů za psacími stoly mohlo být sice jasné, co znamená termín ‚deportace na východ‘, i když detaily o poměrech ve vyhlazovacích táborech prosakovaly do Německa jen poskrovnu. Za druhé je příliš krátkozraké, řadí-li se například k pachatelům paušálně oddíly Wehrmachtu, které měly základnu v blízkosti koncentračních táborů a pro SS představovaly rezervu pro případ povstání. Ačkoli objektivně pomáhali při provádění vražd, bylo to pro většinu vojáků subjektivně neprůhledné. Kolik lidí se opravdu přímo podílelo na vyvražďovacích akcích, nebude asi nikdy s konečnou platností objasněno, v neposlední řadě proto, že SS při likvidaci ghett zpravidla sahalo po kolaborantech – zvláště po ukrajinských a baltských pomocných oddílech. Především ale stál nakonec každý, kdo se z německé strany jakýmkoliv způsobem podílel na válce na východě, před subjektivně nezřetelným dilematem, neboť dalece ztechnizovaný systém nebyl vůbec odkázán na výslovný souhlas jednotlivých osob. Můžeme to precizně vylíčit opět v tradici Hannah Arendtové: to ďábelské nacionálního socialismu tkvělo právě v tom, že souhlasné jednání byrokratů, kteří se nepřímou podíleli na vyvražďovacích akcích nebylo potřebné pro provedení holocaustu. Destruktivní dynamika mohla vzniknout kromě jiného právě díky tomu, že za prvé každou formu otevřeného odporu

²³ Eugon KOGON, *Der SS-Staat. Das System der deutschen Konzentrationslager*, München 1981 (10).

téměř znemožňovala atmosféra teroru, kterou šířilo Gestapo a SD. Za druhé byla pro nacionálně socialistický systém typická plíživá eroze všech etických kategorií, která skončila právě v letech 1941/42 – na počátku Shoa – v úplném amorálním nihilismu. Čistě technické provedení ideologicky svévolně vytčených „konečných cílů“ se změnilo v autistický účel sám pro sebe.

Konečně naposledy – a to je skutečná výtko proti Goldhagenovi – prezentace pramenů a zachování vzpomínek nemůže nahradit precizní historickou analýzu. Vzpomínky přeživších z vyhlazovacích táborů musí být nepochybně zachovány a archivovány pro naše potomky, aby mohly tu sotva představitelnou brutalitu vrahů zdokumentovat pro příští generace. V tomto ohledu jsou poslední kapitoly Goldhagenovy práce, které popisují pochody smrti v posledních měsících války, bezpochyby hodnotným přínosem. Přesto nemůže být pouhá prezentace násilí bez pokusu o hlubší analýzu jeho vývoje v rámci historického procesu dostačující. V případě popisu čistého násilí, který není následován střízlivým pokusem o vysvětlení, je stále třeba obávat se toho, že vykolejí do neplodného voyerismu, aniž by vyvolal soucit s oběťmi nebo nějak přispěl k objasnění příčin.